

КОГНІТИВНИЙ ПОГЛЯД НА ТЕОРІЮ ЛІТЕРАТУРНИХ ЖАНРІВ

Наша розвідка має на меті запропонувати новий, когнітивний підхід до теорії літературних жанрів, проілюструвавши його застосування на прикладі визначення жанрової приналежності творів Дж.Р.Р. Толкієна.

Для пересічних читачів твори письменника – це фентезі, різновид фантастичної літератури, заснований на використанні міфологічних і казкових мотивів. Дія творів фентезі відбувається у вигаданому, близькому до реального Середньовіччя світі, де герої стикаються з надприродними явищами та істотами [6]. Очевидно, жанрове місце фентезі знаходиться поміж казкою і міфом, що є двома крайніми полюсами царини, заповненої безліччю найрізноманітніших проміжних форм [2, с. 415], однією з яких і є фентезі.

Проте, для багатьох фахівців-літературознавців віднесення робіт Дж.Р.Р. Толкієна до фентезі є сумнівним. Така точка зору визнає фентезі не жанром, а різновидом масової літератури, тобто сукупністю популярних творів, розрахованих на читача, не долученого (або мало долученого) до художньої літератури, невиваглого, який не має розвиненого смаку, не бажає (або не спроможний) самостійно мислити й належним чином оцінювати твори та шукає у друкованій продукції головним чином розваг. До авторів подібної продукції зараховують Т. Хікмена, Т. Брукса, М. Муркока і т.д., причому різниця між їх книгами, попри схожий поверхневий антураж, і творами Дж.Р.Р. Толкієна вважається не лише якісною, а й жанровою.

Одним із найавторитетніших, а отже й найбільш загальноприйнятих, визначень жанровості творів Дж.Р.Р. Толкієна (точніше, «Володаря перснів», оскільки вважається, що романи «Сільмаріліон» та «Хоббіт» мають іншу жанрову природу) серед літературознавців та толкієністів є дефініція С.Л. Кошелева, який називає «Володар перснів» «фантастичним філософським

романом з елементами чарівної казки й героїчної епопеї» [1, с. 96]. Таку точку зору можна критикувати у двох аспектах.

По-перше, на нашу думку, видається за можливе зробити узагальнення щодо жанровості всіх складових легендаріуму Дж.Р.Р. Толкієна з огляду на спільність концептуального задуму, адже різницю між цими складовими вбачаємо не в жанровій приналежності, а у стилі викладення (нейтрально-романічний – у «Володарі перснів», епічно-літописний – у «Сільмарілліоні», казково-дитячий – у «Хоббіті»).

По-друге, визначення С.Л. Кошелева, є не досить вдалим, адже згадані в ньому характерні риси «Володаря перснів» не можна визнати ні інтегральними (тобто такими, що дозволяють об'єднати його з жанрово подібними творами), ні диференційними (тобто такими, що дозволяють відмежувати його від жанрово відмінних творів).

На нашу думку, проблема визначення жанру «Володаря перснів» (або ж, ширше, романів Дж.Р.Р. Толкієна в цілому), та й типології жанрів взагалі як «групи літературних творів, об'єднаних сукупністю формальних і змістових ознак» [3], полягає у доволі застарілому підході. Цей класичний підхід визначає будь-яку категорію (в тому числі й літературний жанр) як таку, що задається набором ознак і має чітко окреслені межі. Так вважав Арістотель, котрий, до речі, також був засновником теорії жанрів, відносно якої він стверджував, що літературні жанри є закономірною, раз і назавжди закріпленою системою, а завданням автора є домогтися якомога найповнішої відповідності його твору суттєвим властивостям обраного жанру [див. 3].

Інший погляд на категорійну організацію світу, що може бути використаним для впорядкування теорії літературних жанрів і вдосконалення процедури визначення жанрової приналежності окремих творів, запропоновано когнітивістами у прототипній семантиці. Її вихідним постулатом є положення, згідно з яким світ навколо нас структурований і упорядкований у своїй основі, і ця структурованість відбита у свідомості людини у вигляді прототипних

категорій [10]. Останні є не простою множиною одиниць, а впорядкованим утворенням, яке має центр (ядро) і периферію.

Центральні члени категорії є прототиповими, оскільки вони репрезентують категорію щонайкраще, тобто реалізують її концептуально істотні ознаки в найчистішому вигляді й найповніше, без домішки інших рис [11, с. 59]. На периферії прототипної категорії знаходяться ті її члени, які в більшій чи меншій мірі відхиляються від прототипу, володіючи тим самим різним правом «членства» у цій категорії [8, с. 382-383; 11, с. 64]. Для віднесення об'єкта до тієї чи іншої категорії потрібно виявлення в ньому рис «родинної схожості» (family resemblance) з прототипом як екземпляром класу, що найкраще відбиває його типові властивості [5, с. 37]. Чим менше таких рис, тим далі член категорії відстоїть від прототипу, здобуваючи при цьому додаткові ознаки, властиві іншим категоріям. Інакше кажучи, категорія має нечітко визначені межі (fuzzy ends) і характеризується наявністю зон перетину з іншими категоріями на своїх периферійних ділянках [7, с. 210-211].

Екстраполяція викладеної теоретичної бази на теорію літературних жанрів може як змінити погляд на організацію самої системи жанрів, так і значно спростити процедуру віднесення того чи іншого твору до певного жанру.

Вихідною точкою такої процедури має бути виявлення прототипу жанру. Вочевидь, для фентезі прототипом є роботи Дж.Р.Р. Толкієна (або, принаймні «Володар перснів»). Таке твердження може здатися вельми суб'єктивним, проте класична теорія жанрів також не позбавлена суб'єктивності, а за Н.К. Рябцевою у прототипах відбитий спосіб осмислення світу людиною крізь призму суб'єктивного досвіду [4, с. 76]. Більш того, ми виходимо з пересічної, стереотипної, якщо хочете найпопулярнішої, точки зору, що повністю відповідає постулату Дж. Лакоффа про те, що центральний член (або члени) прототипної категорії швидше за інші розпізнається, раніше запам'ятовується і легше за все вербалізується [9, с. 12-13].

Другим кроком пропонованої процедури стає виокремлення ознак, які є базовими для визначеного прототипу жанру. У нашому випадку для фентезі такими характеристиками є:

- 1) обов'язково: наявність вторинного світу з (бажано) детально розробленою географією, історією, міфологією (топологічний компонент);
- 2) обов'язково: ступінь суспільно-політичного й економічного розвитку, що відповідає Середньовіччю первинного світу (хронологічний компонент);
- 3) обов'язково: наявність декількох антропоморфних рас – люди, ельфи, гноми тощо (мультирасовий компонент);
- 4) обов'язково: наявність магії (магічний компонент);
- 5) бажано: наявність чіткої оригінальної авторської концепції у несуперечливому викладенні (концептуальний компонент);
- б) бажано: наявність глобальної загрози для існування вторинного світу (апокаліптичний компонент).

Третім кроком процедури є пошук відповідних компонентів у творі, жанрова приналежність якого встановлюється. Наявність усіх перелічених компонентів дозволяє віднести твір до прототипового фентезі (романи К.С. Люїса, «Ларе-і-т'ае» Е. Раткевич). Відсутність «бажаних» компонентів відсуває твір на периферію жанру («Магам можна все» М. і С. Дяченко). Відсутність деяких «обов'язкових» компонентів поміщує твір у зону «жанрового перетину», тобто твір може бути зарахований до двох (або й більше) жанрів («Нічна варта» С. Лук'яненко).

Запропонована процедура може бути використана і стосовно інших жанрів, що може призвести до певної реорганізації усієї жанрової системи. Очевидно, що викладена концепція не позбавлена недоліків, тому може бути предметом дискусій та відкрита до зауважень і корекцій, що, на наше переконання, надасть змогу вдосконалити і поліпшити її.

Література

1. Кошелев С.Л. Жанровая природа «Повелителя колец» Дж.Р.Р. Толкина / Кошелев С.Л. // Проблемы метода и жанра в зарубежной литературе. — 1981. — Вып.6. — С.81—96.
2. Леви-Стросс К. Структура и форма. Размышления об одной работе В. Проппа / Леви-Стросс К.; Пер. с фр. // Семиотика. — М. : Радуга, 1983. — С. 400—428.
3. Литературные жанры [Электронный ресурс]. — Режим доступа до статті: [http://ru.wikipedia.org/wiki/литературные жанры](http://ru.wikipedia.org/wiki/литературные_жанры)
4. Рябцева Н.К. «Вопрос» – прототипическое значение концепта / Рябцева Н.К. // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. — М. : Наука, 1991. — С. 72—77.
5. Фрумкина Р.М. Концепт. Категория. Прототип / Фрумкина Р.М. // Лингвистическая и экстралингвистическая семантика : [сб. аналит. обзоров]. — М. : ИНИОН РАН, 1992. — С. 28—43.
6. Фэнтези [Электронный ресурс]. — Режим доступа до статті: <http://ru.wikipedia.org/wiki/фэнтези>
7. Bates E. Functionalist approach to grammar / Bates E., MacWhinney B. // Language Acquisition: The State of the Art. — Cambridge : Cambridge University Press, 1982. — P. 173—218.
8. Cruse D.A. Prototype theory of lexical semantics / Cruse D.A. // Meaning and Prototype Studies in Linguistic Categorization [Ed. by Savas and Tzohatzidis]. — London, New York : Routledge, 1990. — P. 382—402.
9. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind / Lakoff G. — Chicago : Chicago University Press, 1987. — XVII, 614 p.
10. Rosch E.H. Natural categories // Rosch E.H. / Cognitive Psychology. — 1973. — Vol. 4, №3. — P. 326—350
11. Taylor J.R. Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory / Taylor J.R. — Oxford : Clarendon Press, 1995. — 312 p.